

Rzeczownik 'kobieta' jako przykład melioryzacji

The Noun 'Woman /in Polish: Kobieta/' as an Example of Amelioration

Marek Ruszkowski

UNIWERSYTET JANA KOCHANOWSKIEGO W KIELCACH

Słowa kluczowe

rzeczownik *kobieta*, melioryzacja, pejoratywizacja, etymologia

Keywords

the noun *woman*, amelioration, pejoration, etymology

Abstrakt

Celem artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, jakie mechanizmy spowodowały, że w rzeczowniku *kobieta* nastąpiła melioratywna zmiana semantyczna, czyli przeszedł z niższego do wyższego rejestru stylistycznego. Termin *melioryzacja* nie jest notowany w wielu leksykonach językoznawczych. Dość powszechnie uważa się, że określa on zmianę znaczeniową, w której wyraz przyjmuje dodatni odcień semantyczny. Należałoby tę definicję rozszerzyć i uznać za melioryzację nie tylko nabywanie zabarwienia dodatniego, ale również przejście formy o stylistycznej barwie negatywnej do kategorii wyrazów o barwie obojętnej. Analiza pozwala stwierdzić, że tak właśnie stało się z rzeczownikiem *kobieta*, który przeszedł z grupy leksemów o barwie ujemnej do grupy o barwie neutralnej. Jednak pierwotny odcień negatywny analizowanego wyrazu nie jest spowodowany etymologią, ta bowiem jest niejasna, lecz wynika zapewne z XVI-wiecznych konwencji semantycznych i kulturowych oraz z coraz częstszego użycia tego wyrazu, które spowodowało zatarcie degradacji semantycznej.

Abstract

The aim of the paper is an attempt to find an answer to the question what mechanisms made the noun *woman* /in Polish: *kobieta*/ undergo syntactic ameliorative change, meaning that it shifted from a lower stylistic register to a higher

one. The term *amelioration* cannot be found in many linguistic lexicons. It is rather generally accepted that it defines a semantic change in which a word takes on positive semantic colouring. This definition should be broadened to include transition of a form having a negative stylistic value to a class of words having neutral colouring rather than merely taking on a positive colouring. The analysis allows us to ascertain that it was the case of the noun *woman* which shifted from a group of lexemes of a negative colouring to the one of a neutral colouring. Yet the original neutral negative colouring of the word subject to analysis is not a result of its etymology, as its etymology is vague. In all likelihood, it is a result of the 16th century semantic and cultural conventions and a growing frequency of use of this word, which resulted in obliteration of its semantic pejoration.

Rzeczownik *kobieta* jako przykład melioryzacji

Za każdą jednostką języka stoi [...] cała jej historia – rzadko prosta i oczywista, częściej pełna zawiłań, bocznych ścieżek, ukrytych przejść ku innym łądom i czasom.
(Wojciech Chlebda, *Szkice o skrzydlatych słowach. Interpretacje lingwistyczne*, Opole 2005, s. 275)

Termin *melioryzacja* (od łacińskiego *melioratio* ‘ulepszenie’ oraz *melior* ‘lepszy’) oznacza zmianę znaczeniową, „która występuje wtedy, gdy wyraz przechodzi z niższego pola semantycznego do wyższego, od znaczenia skromniejszego do bardziej podniosłego”¹. Najprościej można powiedzieć, że jest to nabieranie przez wyrazy zabarwienia dodatniego. Stosowany jest również termin *melioracja*², który trzeba uznać za zdecydowanie gorszy, ponieważ w słownikach ogólnych jest on definiowany inaczej – ‘zabiegi mające na celu polepszenie właściwości gleby, np. nawadnianie pól, osuszanie błot i miejsc podmokłych, użyźnianie, nawożenie obcą glebą, sadzenie roślin w celu unieruchomienia lotnych piasków’³.

Analizowane pojęcie nie jest notowane w leksykonach językoznawczych⁴. Wydaje się to zastanawiające, tym bardziej że hasła powiązane z antonimicznym terminem *pejoratywizacja* na ogół są w nich rejestrowane, a także w niektórych słownikach szkolnych, np. *pejoratywny wyraz*⁵, *peiorativum*⁶, *pejoratyw*, *pejoratywny*⁷. Poza tym rzeczownik *melioryzacja* i przymiotnik *melioratywny* odnotowują niektóre słowniki ogólne⁸. W słowniku pod redakcją Witolda Doroszewskiego występuje tylko przymiotnik *melioratywny*⁹.

¹ S. Kania, J. Tokarski, *Zarys leksykologii i leksykografii polskiej*, Warszawa 1984, s. 173.

² D. Buttler, *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Warszawa 1978 (rozdz. *Degradacja i melioracja znaczenia wyrazów*, s. 133–165).

³ *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, Warszawa 2003, t. 2, s. 603.

⁴ Na przykład: Z. Gołąb, A. Heinz, K. Polański, *Słownik terminologii językoznawczej*, Warszawa 1968; *Encyklopedia języka polskiego*, red. S. Urbańczyk, wyd. 2, Wrocław 1991; *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław 1993; D. Podlawska, I. Płóciennik, *Leksykon nauki o języku*, Bielsko-Biała 2002.

⁵ Z. Gołąb, A. Heinz, K. Polański, op. cit., s. 416.

⁶ *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, s. 390.

⁷ J. Malczewski, *Szkolny słownik nauki o języku*, b.r.w., s. 143.

⁸ Na przykład: *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, wyd. 9, Warszawa 1994, t. 2, s. 136; *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 2, s. 603.

⁹ *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 4, Warszawa 1962, s. 559.

Żeby stwierdzić, czy rzeczownik *kobieta* jest przykładem melioryzacji, należy ustalić, czy zabarwienie negatywne zmienił na neutralne (ewentualnie pozytywne).

Prestiż słownika etymologicznego Aleksandra Brücknera z 1927 roku sprawił, że dość powszechnie analizowany wyraz wywodzi się albo od *koby* ‘kobyły’, albo od *kobu* ‘chlewu’, bo „chów świni należał do obowiązków gospodyni”. Zdaniem autora słowo to pojawia się w czasie od 1550 do 1700 r. niemal wyłącznie w literaturze sowizdrzalskiej¹⁰. Późniejsi badacze często tę opinię powtarzają, np.

O takiej właśnie wartości emocjonalnej decydowała być może żywość skojarzeń etymologicznych *kobieta* – *kob*, czyli chlew¹¹.

Klasykiem przykładem zmiany semantycznej melioratywnej w języku polskim jest wyraz *kobieta*, który wszedł do naszego języka jako wyraz o wyraźnie obelżywym zabarwieniu, gdyż prawdopodobnie jego pierwotne znaczenie wiąże się z *kobem* ‘chlewem’¹².

[...] dzisiejsze słowo *kobieta* do XVIII wieku było wręcz wulgarnie, oznaczało – jak to byśmy dziś powiedzieli – kobietę upadłą. Najprawdopodobniej związane było z dawnym słowem *kob*, oznaczającym chlew – i dlatego tak źle się kojarzyło. A kiedy ten *kob* wyszedł z użycia, ludzie przestali odczuwać negatywne zabarwienie wyrazu *kobieta*¹³.

Wywód ten wspiera się najczęściej cytatem z *Sejmu niewieściego* Marcina Bielskiego (1586):

Chocia oni nas zowią białogłowy, prządki,
Ku więszemu zelzeniu kobietami zowią (...).
Mogąc oni przezywać żony kobietami,
Aleć też nie do końca mają rozum sami¹⁴.

Również zdaniem Wiesława Borysia rzeczownik *kobieta* pojawił się około połowy XVI wieku i miał wówczas zabarwienie pejoratywne – ‘pogardliwie lub lekceważąco o osobie płci żeńskiej, też o prowadzącej rozwiązły tryb życia’¹⁵. Za „pierwotnym znaczeniem obelżywym”, „brzydkim słowem” opowiada się także Andrzej Bańkowski, który twierdzi jednak, że wyraz ten

¹⁰ A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, wyd. 3, Warszawa 1974, s. 241.

¹¹ D. Buttler, op. cit., s. 162.

¹² S. Kania, J. Tokarski, op. cit., s. 173.

¹³ K. Kłosińska, *Skąd się biorą słowa*, Warszawa 2005, s. 18.

¹⁴ Cyt. za: I. Malmor, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa–Bielsko-Biała 2009, s. 214.

¹⁵ W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005, s. 241.

jest w „powszechnym a pospolitym użyciu dopiero od 150 lat”¹⁶. W słowniku Stefana Reczka analizowane słowo jest opatrzone kwalifikatorem *obelż*. (‘obelżywy’)¹⁷. Występowało ono zazwyczaj w połączeniu z przymiotnikami *wszeteczna*, *plugawa*, *szpetna*, *nikczemna*, a nieliczne przykłady z lat 1545–1600 mają zabarwienie wyłącznie ujemne:

Przystąp się do kobiety, będziec ciepło na trzy zbyty. (1545)
Bo kobietki z kaletki już dawno wymknęły
Wszystki jego pieniądze co dziadowsko miało. (1568)
Te wszystkie mianowane w Krakowie kobiety
rozszyndują prostakom z pieniędzy kalety (1587)¹⁸.

W XVII stuleciu *kobieta* traciła powoli swoje negatywne znaczenie, a w XVIII wieku miała już zabarwienie neutralne, zastąpiła całkowicie *nie-wiastę* i oznaczała ‘człowieka płci żeńskiej’, wtórnie ‘osobę zamężną’ oraz ‘pomoć domową, robotnicę’¹⁹.

Za pierwotnym znaczeniem pejoratywnym rzeczownika *kobieta* przemawia również fakt, że nie jest on notowany w słownikach XVI- i XVII-wiecznych, które tego typu słownictwa rejestrować nie mogły. W słowniku XIX-wiecznym czytamy, że jest to słowo „pierwiastkowo wzgardliwe”²⁰.

Tak więc za pierwotnie pejoratywnym znaczeniem wyrazu *kobieta* opowiada się wielu badaczy – Linde, Brückner, Sławski, Buttler, Kania i Tokarski, Boryś, Bańkowski, Reczek, Długosz-Kurczabowa, a także Halina Kurkowska²¹.

Czy jednak wywody etymologiczne A. Brücknera mogą potwierdzać pierwotną deteriorację semantyczną analizowanego słowa? Należy sądzić, że nie, ponieważ kiedy w XVI wieku pojawił się w polszczyźnie omawiany rzeczownik, *kob* był wyrazem, który już wyszedł z użycia. „Zwraca się także uwagę, że w cytacie z Bielskiego owo *zelżenie* nie musi odpowiadać dzisiejszemu ‘określeniu wulgarnemu, obelżywemu, hańbiącemu’, lecz – związane z dawną postacią *lżywy* – może znaczyć tyle co ‘określenie lekceważące’”²².

¹⁶ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, Warszawa 2000, t. 1, s. 736.

¹⁷ S. Reczek, *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław 1968, s. 160.

¹⁸ Cyt. za: F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1958–1965, t. 2, s. 300.

¹⁹ K. Długosz-Kurczabowa, *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003, s. 229; eadem, *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*, Warszawa 2008, s. 304.

²⁰ S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, wyd. 2, Lwów 1855, t. 2, s. 391.

²¹ H. Kurkowska, *O zmianach znaczeń wyrazów*, „Poradnik Językowy” 1949, nr 3, s. 10–15.

²² J. Miodek, *Słownik ojczyzny polszczyzny*, oprac. M. Zaśko-Zielińska, T. Piekot, Wrocław 2005, s. 317.

W świetle nowszych ustaleń wyraz *kobieta* nie ma pewnego pochodzenia. Jak zauważa W. Boryś, nie są wystarczająco uzasadnione liczne próby etymologii na gruncie słowiańskim, gdyż „wyraz jest najprawdopodobniej polską innowacją, ale i jej rodzima (ani obca, zapożyczona) podstawa nie jest dotychczas ustalona”²³. Istnieje co najmniej kilka hipotez: 1. zapożyczenie ze staro-górno-niemieckiego *gabetta* ‘towarzyszka łoża, małżonka, konkubina’; 2. pożyczka z niemieckiego *Kebs-weib* ‘nałożnica, konkubina’; 3. mało prawdopodobne zapożyczenie z fińskiego *kave* ‘kobieta, matka’ lub 4. z estońskiego *kabe* ‘kobieta, pani’; 5. od prasłowiańskiego **kobъ* ‘wróżba z lotu ptaków’, stąd rekonstruowane złożenie **kobъ-věta* ‘wieszczka, wróżka’; 6. od **kojbita* ‘karmicielka, zajęta karmieniem dziecka’²⁴. Nie można też wykluczyć hipotezy wiążącej *kobietę* z postacią *conbita*, która w dialekcie tokańsko-włoskim jest połączeniem dwu łacińskich wyrazów – *concupire* i *cubito*. *Conbita* znaczyłaby więc ‘osoba budząca pragnienie pieśczośliwego przylegania’²⁵.

Przedstawione spostrzeżenia prowadzą do kilku wniosków.

Po pierwsze, lepiej posługiwać się terminem *melioryzacja* niż *melioracja*.

Po drugie, termin *melioryzacja* nie zajmuje należnej mu pozycji w leksykonach językoznawczych, ponieważ w wielu z nich nie jest rejestrowany.

Po trzecie, analizowane pojęcie wymaga uściślenia i doprecyzowania. Dość powszechnie przyjmuje się, że określa ono zmianę znaczeniową, w której wyraz przyjmuje dodatni odcień semantyczny (‘nabieranie przez wyrazy zabarwienia dodatniego’²⁶), a pochodzący od niego przymiotnik *melioratywny* oznacza ‘dodatni, rozstrzygający o dodatnim odcieniu formy wyrazowej’²⁷. Takie rozumienie jest zbyt wąskie. Należałoby tę definicję rozszerzyć i uznać za melioryzację nie tylko nabywanie zabarwienia dodatniego, ale również przejście formy o barwie negatywnej do kategorii wyrazów o barwie obojętnej (neutralnej). Warto również zbadać, czy możliwe jest nabranie przez formę o odcieniu pejoratywnym bezpośrednio zabarwienia melioratywnego, czyli bez przejścia przez etap barwy neutralnej.

Po czwarte, nie ulega wątpliwości, że rzeczownik *kobieta* przeszedł z grupy leksemów o barwie ujemnej do grupy o barwie neutralnej. Wydaje się jednak, że pierwotny odcień negatywny nie jest spowodowany etymologią, mimo takich sugestii w literaturze przedmiotu – „awans emocjonalny i stylistyczny zawdzięcza wyjściu z obiegu swojej podstawy słowotwórczej (słowa *kob* nie notuje już Linde)”²⁸. Etymologia bowiem jest niejasna. Nabra-

²³ W. Boryś, op. cit., s. 241.

²⁴ F. Sławski, op. cit., s. 300-301.

²⁵ J. Miodek, op. cit., s. 318.

²⁶ *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 2, s. 603.

²⁷ *Słownik wyrazów obcych PWN*, red. E. Sobol, Warszawa 1995, s. 706.

²⁸ D. Buttler, op. cit., s. 162.

nie odcienia melioratywnego przez leksem *kobieta* wynika zapewne z XVI-wiecznych konwencji semantycznych i kulturowych oraz z coraz częstszego użycia tego wyrazu, które spowodowało zatarcie degradacji semantycznej. Opinię tę częściowo potwierdza analiza 122 leksemów pejoratywnych, która wykazała, że w przypadku form o niejasnej motywacji „mechanizm wyzwajający funkcję obelżywą pozostaje taki sam, jak w przypadku obelg motywowanych synchronicznie”²⁹.

²⁹ P. Lewiński, *O wyrazach ogólnie obelżywych*, „Język a Kultura”, t. 17: *Życzliwość i agresja w języku i kulturze*, red. A. Dąbrowska i A. Nowakowska, Wrocław 2005, s. 110.